

התלמוד והפולמוס העכשווי סביבו באוסטריה ובגרמניה

לא פעם יוצא לנו לקרוא ולשמוע דעה כזאת: "השאלה היהודית הייתה יכולה להיפתר בקלות, אפשר היה לגמרי להשלים עם היהודים ולתת להם אזרחות וזכויות אזרחיות מלאות, אילו רק היו דוחים את התלמוד, הניזון מהפנאטיות ומהבדלנות שלהם, והיו חוזרים אל הדתיות הטהורה של חוקי תורת משה, כפי שהיא מקובלת על הקראים, למשל".

תארו לעצמכם, שבאיזו שהיא ארץ, שבה לכנסייה הפרבוסלאבית אין תמיכה ממשלתית ולא רוב באוכלוסיה, נאמר באוסטריה, הייתה רווחת בחברה ובעיתונות דעה שכזאת: "ברצון היינו משלימים עם הפרבוסלאביות ולא היינו מגבילים את זכויותיה, אילו הם רק היו דוחים באופן מוחלט את חוקי ומנהגי הכנסייה שלהם, שאינם אלא גרוטאות של סכולסטיקה ישנה המכונה "תורת אבות הכנסייה", וגם מכל חוקי ההבל והפנאטיות כמו "חיי הקדומים"; שיחזרו לתורת הברית החדשה הטהורה, כפי שהיא מקובלת, למשל, על הקרנה וטקסים ועל המולוקאנים.¹ כדי להצדיק תביעה כזאת יכלו מתנגדי דתנו למצוא במסורת שלנו אותן נקודות אחיזה שמוצאים מתנגדי היהדות בתלמוד. כל מי שהיה מתבונן, למשל, ב"קורמצ'איה", שלפיה במשך מאות שנים רבות נהגה הכנסייה שלנו, יודע אילו בדורות של בערות והבלים הזינו את העוינות של הכנסייה הפרבוסלאבית לדתות נוצריות אחרות.² ואם הממשלה הרוסית בזמן החדש מצאה לנחון, כדי לשלוט בכנסייה, לפרסם "ספר חוקים" שממנו הוצאו כל הסיפורים הפרימיטיביים של ה"קורמצ'איה", הרי שבדומה לזה הוצאת החלקים שהתיישנו מהתלמוד תגרום לאבדן סמכותם ותוקפם. קל יותר, בכל זאת, להיפטר ממסורות וחוקים ישנים, מאשר מהמנהג הישן והמכוער למדוד הכול במוסר כפול ולמצוא רק לעצמנו נסיבות מקלות, ואילו את האחרים לשפוט בחומרה. בהערכת התלמוד והיהדות התלמודית שלפנינו ננסה, קודם כול, לשמור על חוק המוסר היהודי-נוצרי: להתייחס לזולת כפי שהיינו רוצים שיתייחסו אלינו.

התלמוד הוא הביטוי הספרותי של אותה צורה אורגנית אשר במשך מאות שנים רבות עיצבה את חיי העם היהודי לאחר שאיבוד את עצמאותו הפוליטית. כאשר נפלה הממלכה והשתתקו הנביאים, נשאר הלימוד הקדוש (התורה)³ שניתנה למשה בהר הקדוש הבסיס היחיד של החיים הלאומיים. מתוך יחס שונה לקדושה הזאת נוצרו מתוך הכרח הגיוני פנימי שלושה כיווני חיים דתיים-לאומיים, אשר הגשימו באמצעות שלוש מפלגות (שלא בצדק נקראות לעתים "כתות") בתוך היהדות: צדוקים, פרושים ואיסיים. תכונותיהן של שלוש המפלגות הללו יהודות לכול, אך משמעותן העמוקה המשותפת ויחסן לנצרות מצטיירות לעתים קרובות באור חד-צדדי. לצדוקים התורה הייתה בסיס שעליו הם לא רצו לבנות שום דבר. הם ראו בדת בעיקר את צידה הריטואלי, כלומר את צידה הכוהני, הם ראו בה עובדה של העבר, שיש להכיר בה ולשמור אותה ללא שינוי, אך אינה מחייבת שום פעולה נוספת.

¹ הרנהוטרים – כת שהתקיימה במורביה ובבוהמיה החל מאמצע המאה השמונה עשרה. מולוקאנים – כת ששגשגה ברוסיה במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה ובמאה התשע-עשרה. שמם נובע מסירובם להימנע ממאכלי חלב בתקופת הצום שלפני הפסחא. הם ייחסו סמכות דתית רק לברית הישנה והחדשה, ולא למקורות מאוחרים יותר.

² קורמצ'איה – אוסף דינים והלכות של הכנסייה האורתודוקסית-פרבוסלאבית, שהופיע בדפוס בשנת 1653 במוסקבה.

³ המילה "תורה" מופיעה בטקסט בעברית באותיות רוסיות.

בשבילם הדת העתיקה הממוסדת הייתה עניין שהסתיים אחת ולתמיד, קדושה שאינה משתנה, אינה זוה ממקומה, שאסור לגעת בה. אך כאשר הדת מסתכמת, באופן כזה, בטקסים עתיקים והעלאת קרבנות, רק לזיכרון של העבר, אז החיים הממשיים מועלים קרבן לתאוות-בצע ולאינטרסים, שאין להם ולא כלום עם הדת. ובאמת, הצדוקים שומרי היסודות והקנאים ליראת שמים עתיקה, נעשו בעצם למפלגה של אוליגרכיה, שהשתמשה לרעה בדת ורימתה את העם. בהתאם לנסיבות הם פעם עוררו את הפנטיות של העם, ופעם השפילו את עצמם כעבדים והתחנפו לרומאים ובלבד שתישמר שליטתם בבית המקדש ובסנהדרין.

ואולם, מלבד אותה תאוות בצע גלוי ופטריוטיזם מופקפק של הצדוקים, עצם העיקרון של מפלגתם התמוטט בשל סתירה פנימית. הם חרתו על דגלם את שמירת התורה ללא כל תוספות, ויחד עם זאת היו צריכים לקבל חלק ניכר מאותיות התורה המתנות, בלי לאפשר שום התאמה למציאות. אבל דווקא רוב החלקים המשפטיים-סוציאליים וכלכליים של חוקי משה חייבו שינוי על רקע החיים החברתיים, בשונה ממה שהיה קיים בימי הבית השני, תקופת השפעתם השולטת של אותה שכבת כוהנים שממנה יצאו הצדוקים. וכך התפרק ונהרס מבפנים העיקרון המשמר: השמרנות הדתית דרשה לפקח על ביראת כבוד את התגלות התורה העתיקה, אך השמרנות החברתית הכריחה לשמור ולהגן על סדרים שהיו מנוגדים בתכלית גם לרוח וגם למלים של תורת משה. נחוצה הייתה או חוסר עקביות קיצונית או חוסר מצפון מוחלט כדי בעת ובעונה אחת לתמוך בחסינות חוקי משה ובחסינותם של אותו סדר דברים שקיבלו את אישורו של שלטון האדומים. והנה לפיכך הצדוקים היותר עקביים או היותר כנים נטשו את תורת אבותיהם ועברו בגלוי אל תחת הדגל הזר של השלטון ורעיונות אליילים. כאלה היו הורדוס ובניו, הנזכרים בברית החדשה, וכן אותם אפיקורסים,⁴ כלומר אפיקוראנים שעליהם מדבר לעתים התלמוד.

באשר לאלה שהיו מסורים בלב ובנפש ולדת הלאומית, עליהם היה לחפש מוצא אחר, ואותו מצאו בתורת הפרושים. כמו מתנגדיהם הצדוקים, גם הפרושים הכירו בתורה כיסוד בלתי-מעורער של הדת, אך להם הייתה תורה זו לא רק עובדה השייכת לעבר ויש לכבדה, אלא גם חוק של החיים הנוכחיים, שאותו יש לבצע. הפרושים לא רצו להניח סתירה בין תביעות הדת והחיים הממשיים¹ עבורם כל החיים צריכים להתנהל על-פי החוק הדתי, בכל ענייני האדם צריכה להיות נוכחת מצוות אלוהים. בשעה שהצדוקים קבעו את חוקי אלוהים בקשר מכאניסטי גרידא עם הממשות הזרה להם והעריכו אותם רק כשמירה חיצונית של היהדות, כבין פלאדיום² של ירושלים, הפרושים לעומת זאת, התייחסו לדת באופן אורגאני, ראו בחוקי משה צורה קיימת ובלתי-נפרדת של החיים הלאומיים. ובכל זאת, לקיים את ההשקפה הזאת לא היה קל. ציוויים רבים של התורה במובנם הפשוט, המילולי, הפכו בלתי ניתנים לביצוע לאור שינויי הנסיבות ההיסטוריות, ומצד שני, הופיעו מצבים מורכבים חדשים שאותם לא צפו הכותבים של חוקי משה. בין כה וכה, להפקיר אפילו חוק אחד מהחוקים שנתן אלוהים ולא לבצע אותו, או לחדש עיקרון כלשהו ולו גם צדדי – היה אומר באותה מידה להביא חורבן על החוקים. וכך, כדי לגדור את החוקים מהרס באופן חיובי, כדי לשמור עליהם לא כאות מתה ובלתי-נחוצה, אלא כעיקרון ממשי של החיים הנוכחים, צריך היה לגרום להתפתחותו באמצעות מערכת מסובכת של הסברים, פירושים והבחנות קזואיסטיות. בדרך זו נשמרו גם הסמכות העליונה של החוק העתיק, וגם בהיותו מסוגל לשינוי על-פי נסיבות החיים, החוק היה מחוסן מגסיסה, קיבל כוח של חיים עמידים בכל הזמנים.

הפרושים קיבלו כסיסמה את האימרה הידועה של הסנהדרין: "יש לעשות סייג לתורה".⁶ וכך, אם הצדוקים, כפי שראינו, החוק היה בסיס שעליו הם לא רצו לבנות שום דבר, הרי לפרושים, להיפך, הוא היה נקודת מוצא לשורה שלמה של מבנים פרשניים, גם קזואיסטיים וגם אגדיים – לכאורה מוזרים ובלתי-

⁴ המלה העברית כתובה בטקסט באותיות רוסיות

⁵ פסל האלה אתנה בטרויה, בו האמינו שהוא שומר על העיר מהרס.

⁶ מובא בתרגום מילולי לרוסית: יש לעשות גדר סביב החוק.

קשורים, כמו החיים עצמם. מבנים אלה, שצמחו במשך שש או שבע מאות, לוקטו לבסוף תודות לעבודתם של האחרונים, וכך נוצר לבירינט ענקי אחד של התלמוד.

אך בצד אותן שתי מפלגות שאותן הזכרנו זה עתה, צריכה הייתה להופיע בין היהודים עוד מפלגה שלישית. אם לצדוקים דבר אלוהים היה רק עובדה מוגמרת של העבר, ואם הפרושים עשו ממנו חוק של החיים הנוכחיים, הרי צריכים היו להימצא גם אנשים שראו בו קודם כל אידיאל לעתיד. אנשים אלה שנקראו בשם איסיים, חיפשו בדת לא משנעת חיצונית לשאיפות אנוכיות, וגם לא הדרכה מעשית לחיי היום-יום, אלא שלמות גבוהה יותר וחסד. אם הצדוקים בחכמת החיים שלהם העריכו רק את כוח העובדה, ואם הפרושים במאמצייהם להצדקה פורמאלית הובילו כל עובדה אל בסיסה המוסרי- חוקי ושיעברו אותה לחוק החיים, הרי שהאיסיים דאגו לא לכוח העובדות ולא לבסיס הפורמאלי של המעשים, אלא רק לאותה תכלית גבוהה, שלמענה קיימים היו גם העובדות וגם המעשים. אם המפלגה היהודית הראשונה התייחסה לדת באופן מכאניסטי, והשנייה באופן אורגאני, הרי שהשלישית החזיקה בהבנה רוחנית לחלוטין של הדת. זה, בכל זאת, אינו מוכיח את עדיפותה של למפלגה דתית זו על פני האחרות. רוחניות גרידא ואידיאליזם חד-צדדי יכולים להיות עקרים יותר מחוכמת החיים של הצדוקים או הפורמליזם המוסרי- משפטי של הפרושים. מקומן של התכליות העליונות הוא בממלכת השמים, הוא הרי אינו ניתן לשווא, אלא נלקח בכוח.⁷ לכן, אלה ההולכים בדרכי האדמה חייבים בעל כורחם לחשוב על התמיכה העובדתית ועל היסודות הפורמאליים, שבכוחם ניתן להגיע למטרה. כאן פועלת באופן מושלם הסיסמה: מי שחפץ במטרה, חפץ באמצעים, שהם הרי: זכות וכוח, חוק ושלטון. ואם ראוי לתוכחה מי שרודף אחר האמצעים ושוכח את מטרתו הגבוהה, הרי עלוב עוד יותר מי שרק חולם על אידיאל השלמות, ואינו עושה שום צעד מעשי כדי להתקרב אליו.

מקורה וגורלה של מפלגת האיסיים מעמידים שאלה שלא נפתרה עד כה על-ידי חוקרי ההיסטוריה. בכל מקרה אין ספק, שבאותו הזמן כפי שהצדוקים חילקו את זמנם בין טקסי המקדש ואינטריגות פוליטיות, ואילו הפרושים בנו אין-סוף סייגים לתורה בקנאות לטהט ועמל עקשני, לא מעט ישראלים התרחקו למקום שממה, בנו את חייהם על עקרונות קהילתיים, והתמסרו לפעילויות מסוג אחר: התפללו, צמו, שרו פרק תהלים וחיכו למלכות אלוהים. תכונה זו עושה את האיסיים ללא ספק למבשרי הנצרות. מבחינות אחרות יש לנצרות שורשים היסטוריים לא אצל האיסיים, אלא ברבנות של האיסיים. אי אפשר להטיל שום ספק בכך שהצורה השולטת בנבואות הברית החדשה (המשלים) אין בה שום דבר מיוחד לנצרות, אלא זוהי צורה מקובלת של האגדה התלמודית.⁸ בהמשך יראה הקורא שהדמיון כאן מוגבל לעתים רק לצורת הניסוח. בכלל, עם הקמת מקדש הברית החדשה, לא היה צורך להמציא חומרים חדשים; ישו ושליחיו השתמשו לבניינם באותן לבנים שהיו תחת ידיהם. אפילו תכנית הבניין הייתה חדשה לא בחלקיה אלא באופן איחודם, בכלל השלם של האידיאל הדתי. קודם כל, האידיאה של הברית החדשה איחדה בתוכה את כל מה שהיה חיובי ואמיתי בשלושת המפלגות היהודיות. ישו לא דחה את עקרון השלטון הדתי וחכמת החיים, שבו החזיקו ובו השתמשו לרעה הצדוקים, אלא נתן לו מימד של קדושה ("ניתנה לי כל סמכות בשמים ובארץ",⁹ "לכן היו ערומים כנחשים",¹⁰ וכן הלאה), כשם שגם עקרון החוק והצדקת המעשה

⁷ ראו מתי יא 12: "ומימי יוחנן המטביל ועד עתה מלכות השמים פורצת והפורמים אווזים בה".

⁸ המלה כתובה בעברית באותיות רוטיות, בתוספת הערת שוליים של סולוביוב: בשם "אגדה" נקראים הקטעים בתלמוד שאינם שייכים באופן ישיר לחוק, ויש להם אופי דתי-דיקטי ופיוטי.

⁹ מתי כח 18

¹⁰ מתי י 16.

התקבל באופן ברור בתורת ישו, שבא לא להרוס את החוק אלא להשלים אותו,¹¹ ודרש מתלמידיו פירות מעשיים מאמונתם האמיתית. וכך, אל דרכה של הברית החדשה נאסף כל מה שהיו אמיתי בדרכי הצדוקים והפרושים, וכמטרתה של הדרך התנוסס מה שחלמו עליו האיסיים – מלכות אלוהים ואמיתו.

והנה דווקא באמצעות הסינתזה הזאת של רעיונות ועקרונות דתיים שונים חוסלו צדדיהן השליליים, כל מה שהיה מזויף בהם. מצד זה אנו מוצאים בברית החדשה חשיפה ללא רחמים של כל שלוש המפלגות היהודיות. נחשפת כאן החומרנות של הצדוקים, אשר נשענו על כוחות ארציים ואיבדו כל רגישות לכוחות הסדר העליון ("אתם טועים משום שאינכם יודעים את הכתובים, אף לא את גבורת האלוהים" וכו');¹² נחשף הפורמליזם של הפרושים, שהמאמץ להצדקה חוקית של המעשים גרם להם לשכוח את הרוח והמטרה של עצם החוק; באשר לאיסיים – החד-צדדיות המשקיפה מן הצד והסגפנות של האידיאל שלהם נחשף לא באמצעות מלים אלא דרך כל האופי המעשי והארצי של חיי ישו, מאבקיו וגבורתו.

העובדה שהברית החדשה עוסקת במיוחד בפרושים, ושפרקים שלמים מלאים פולמוס חריף נגדם, כלל אינה מוכיחה שהנצרות הינה איזו שהיא אנטיזה של תורת הפרושים, כפי שבדרך כלל נהוג לחשוב. העניין הוא בכך שהפרושים היו בעיקרו של דבר מנהיגי ומורי העם, ולכן איתם, קודם כל, התנגשה התורה הדתית החדשה, ברגע שהיא פנתה אל העם. לא הצדוקים ולא האיסיים, אם לדבר בהכללה, לא הופיעו במטיפים וכמורים בבתי הכנסת ובתי המדרש. כדי להתווכח עם האיסיים צריך היה ללכת למדבר, וכדי להוקיע את האריסטוקרטיה הכוהנית (מלבד מקרים יוצאי דופן), צריך היה לחדור אל חצרותיהם. אילו בזמננו היה מישהו רוצה להביא לחברה הנוצרית איזה שהוא רעיון דתי או חברתי, היה עליו, בעיקרו של דבר, לנהל ויכוח לא עם נציגיו הרשמיים של השלטון בחברה החילונית או הדתית, אלא וגם לא עם הנזירים בהר אתוס, אלא עם עיתונאים, אנשי ספרות, פרופסורים – בקיצור, עם נציגי מה שנכונה בשם "האינטליגנציה", כאלה היו הפרושים בימי ישו. רק כאשר הגיעו הדברים לידי שפיכות דמים, אז הופיעו בקדמת הבמה המומחים לקרבן דמים – הצדוקים, הם צרפו יחד את סוד הקרבן הגדול והקדוש עם חכמת החיים המעשיים והפוליטיים והכריזו באופן רב-משמעי: "כדאי לנו כי איש אחד ימות בעד העם".¹³

אשר לפרושים, הרי ברור לגמרי, שהביקורת של ישו מכוונת נגד אותה התפתחות חד-צדדית ויוצאת דופן, אשר הביאה את העיקרון של הפרושים לידי חוק פורמאלי, ואשר בהפעלתו המעשית הביא בהכרח לזיוף ולצביעות. אך שיחיד עם זאת הברית החדשה אינה דנה לשלילה גמורה את עקרונות הפרושים בכלל אלא להיפך, מודה לגמרי בתכנם החיובי – בזה קל להשתכנע אם רק נזכור באלו מלים מתחילה נבואתו החזקה של ישו נגד הפרושים: "הסופרים והפרושים יושבים על כיסא משה. לכן כל אשר יאמרו לכם עשו ושמרו, אך כמעשיהם אל תעשו, כי אומרים הם ואינם עושים".¹⁴

וכך, הברית החדשה המוקיעה את הפרושים קודם כול משום שאינם מבצעים את תורתם למעשה, באותו מקום גם מקבלת את עקרונותיהם, שיסודם דווקא בתביעה לעשיית החוק. ישו אינו אומר: המעשה אינו נחוץ; להפך, הוא אומר: המעשים נחוצים, אך אינכם עושים אותם. פי כמה יש לחזק את התוכחות הללו, אם נפנה אותן אל החברה הנוצרית בת-זמננו? ישו תבע מתלמידיו שצדיקותם תהיה צודקת יותר מזו של הסופרים והפרושים. אך לנו אפילו זו היא, ככל הנראה, אידיאל בלתי-מושג. הפרושים לפחות לא הפרידו את הדת מן החיים הממשיים. להפך, הם הקדישו מאמצים בלתי-פוסקים לכך שכל מעשי האדם ייעשו על-פי חוקי אלוהים. את זאת הם הורו לקיים, ועל

¹¹ ראו מתי ה 17: "אל תחשבו שבאתי לבטל את התורה או את הנביאים; לא באתי לבטל כי אם לקיים".

¹² מתי כב 29

¹³ הבשורה על-פי יוחנן, יא 50.

¹⁴ מתי כג 2-3. הדגשה במקור.

זה אמר ישו: שמרו וקיימו. ואילו אנו מאז הספקנו להפוך לעיקרון את הסתירה בין התביעות ובין התנאים של החיים החברתיים, בין דיברות האלוהים ובין כל חיינו הממשיים. זוהי הסיבה שבגללה תורת הפרושים, שהשתמרה בתלמוד, לא הייתה ולא יכולה עד כה להתבטל על-ידי הנצרות ההיסטורית.

לאחר שהאיסיים נבלעו על-ידי הדת החדשה והצדוקים, שחיו מן המקדש והקרבנות, נעלמו עם חורבן המקדש והפסקת הקרבנות, נשארו הפרושים נציגיה היחידים של היהדות, ולקט תורותיהם, התלמוד, נעשה לקודקס הדתי-לאומי של כל היהודים. מן הראוי לציין, שכפי שלאחר גלות בבל הייתה עריכת התנ"ך המעשה הראשון של היהודים, כך לאחר סיום ההרס הרומאי, כשרק התאוששו, מייד החלו להתמסר בדבקות לאיסוף ועריכת התלמוד. האסונות לאומיים שפקדו אותם עוררו את היהודים לשמור ביתר עוז את החוק הדתי וללמוד אותו ביתר עומק, שכן באי הידיעה ובאי הקיום המספיקים של אותו חוק הם ראו את הסיבה האמיתית לכל אסונותיהם. ואם בתקופת עזרא החוק הדתי הכיל רק את תורת משה, הרי שבתקופת הפוגרום הרומאי, כאשר המושגים והיחסים נעשו יותר מורכבים, לבניית החיים הדתיים-מוסריים הפרטיים והקהילתיים נחץ היה איסוף שלם של הפירושים והתוספות שנעשו על-ידי החכמים והמלומדים בעבר (אמוראים ותנאים),¹⁵ כלומר, נחוץ היה התלמוד. והנה זמן קצר לאחר מרד בר-כוכבא והחורבן הסופי של ירושלים, רבי יהודה הקדוש מלקט ומעלה על הכתב את החלק הבסיסי של התלמוד – "המשנה".¹⁶ ולאחר מכן, כאשר על במת ההיסטוריה העולמית נעשה המאבק האכזרי של האלילות נגד הנצרות עוד יותר מסובך, כשנוסף לו מאבק אכזרי בתוך הכנסייה עצמה (המאבק עם הכפירה הגדולה במאות הרביעית והחמישית), ועל ההתלהבות החיצונית של הכנסייה גברו המדנים הפנימיים, - באותו הזמן היהדות שבאופן חיצוני הייתה מפורזת, אך באופן פנימי הייתה מרוכזת, חבויה בפינות אפלות של פלסטינה ומסופוטמיה, כיתתה לעצמה נשק מיוחד לה לשם הישרדות: שני קבצים ענקיים של פירושים ואגדות, הגמרא הירושלמית והגמרא הבבלית,¹⁷ נוספו למשנה, וכך נשלמה הגדר המוצקה של היהדות הנקראת בשם תלמוד.

נבדלותה הדתית-לאומית של היהדות נשמר על-ידי התלמוד במשך מאות שנים רבות. האם נחוצה היתה אותה נבדלות, האם צדקו היהודים כשהבדילו את עצמם מכל העולם מאחורי חומת החוק התלמודי? לפני שנענה באופן עקרוני על שאלה זו, אנו מבקשים לתת לקורא שכלל אינו מכיל את התלמוד, איזשהו מושג ממשי על הרוח המוסרית של אותה אנדרטה. הנה לשם התחלה כמה אמרות ומשלים תלמודיים:¹⁸

עובד אלילים הלומד את חוק אלוהים (תורה) שווה לכהן גדול.¹⁹

ממזר, אם הוא מלומד, מכובד יותר מכהן גדול בור.²⁰

¹⁵ בעברית באותיות רוסיות: אמוראים וטנאים.

¹⁶ המלה "משנה" מופיעה בעברית באותיות רוסיות, בתוספת הערת שוליים של סולוביוב: "משנה" פירושה חזרה (כלומר, חזרה על החוק), והיא מכילה 63 מסכתות, הערוכות בשישה סדרים, המקיפים בתוכם את כל ענייני היהדות ואת כל הקשור אליהם בחיי היומיום.

¹⁷ המילה "גמרא" מופיעה בעברית באותיות רוסיות, בתוספת הערת שוליים של סולוביוב: גמרא פירושה השלמה או מילואים.

¹⁸ שורת הציטטות מן התלמוד מובאות במקור ברוסית, בתרגומו החופשי במקצת של סולוביוב, וללא מראי מקום. הבאתי תרגום מילולי ולא מהוקצע של דברי סולוביוב, ובהערת שוליים את המקור העברי.

¹⁹ מנין שאפילו גוי ועוסק בתורה שהוא ככהן גדול? (בבא קמא לח ע"א)

²⁰ ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול. (הוריות יג ע"א)

עובד אלילים אחד בא אל שמאי ואמר לו: "למד אותי, אך רק בתנאי שתאמר לי את כל התורה בזמן שאעמוד על רגל אחת". שמאי היכה אותו בארשין²¹ שהיה בידו, ודחף אותו ממנו והלאה. עובד האלילים פנה אז להילל, שמילא את בקשתו באומרו: "אל תעשה לזולת את מה שאינך רוצה שיעשו לך" – זהו הסך הכול של החוק, השאר הוא רק פרטים, עכשיו לך ולמד".²²

האדם אינו צריך לומר: "אתחיל ללמוד את החוק כדי שיקראו לי חכם; אתלמד את המישנה כדי שיקראו לי רב ואשב בראש בית-הספר". אל תסתכל על הלימוד כעל כתר ולא כעל קישוט לא כעל גרזן שאפשר להשיג ממנו פרנסה.²³

מטרת החכמה היא המעשים הטובים ותיקון החיים; ואלה שאינם עושים את הטוב מתוך אהבה לטוב מטוב היה שלא נבראו.²⁴

אימרה נוספת קובעת: יעסוק אדם בתורה ובמעשים טובים גם אם לא לשם עצמם, שכן במשך הזמן הוא יעשה אותם לשם עצמם.²⁵

הכול נקבע מראש בידי חי העולמים, ובכל זאת מעשי האדם חופשיים. העולם מתנהל בחסד, ורצון האדם ניכר על-פי שפע מעשיו הטובים.²⁶

אף אחד אינו יכול אפילו לפצוע את עצמו באצבע, אם זה לא נקבע על-ידי אלוהים.²⁷

בעולם הבא לא כך כמו כאן. שם אין אוכלים ואין שותים ואין מתמסרים לשום תענוגות, שם אין קנאה ואין שנאה ואין מריבה ופירוד, אלא הצדיקים עם עטרות לראשיהם ששים²⁸ בזיו האלוהי.²⁹

²¹ מידת אורך רוסית עתיקה

²² מעשה בנכרי אחד שבא לפני שמאי. אמר לו: גיירני על-מנת שתלמדני את כל-התורה כולה, כשאני עומד על רגל אחת. דחפו באמת-הבניין שבידו. בא לפני הילל – גיירו. אמר לו: "מה ששנאוי עליך לא תעשה לחברך" – זוהי כל התורה כולה, והשאר פירוש הוא, לך למד. (שבת לא ע"א)

²³ שלא יאמר אדם: אקרא שיקראוני חכם, אשנה שיקראוני רבי, אשנן שאהיה זקן בישיבה, אלא ללמד מאהבה, וסוף הכבוד לבוא (...) עשה דברים לשם פועלם ודבר בהם לשמם, על תעשם עטרה להתגדל בהם ואל תעשם קרדום להיות עודר בו. (נדרים סב ע"א).

²⁴ תכלית חכמה תשובה ומעשים טובים (...) וכל העושה שלא לשמה נוח לו שלא נברא. (ברכות יז ע"א).

²⁵

לעולם יעסוק אדם בתורה ומצוות אך על פי שלא למש, ומתוך שלא לשמה יבוא לשמה. (פסחים נ ע"ב).

²⁶ הכול צפוי והרשות נתונה ובטוב העולם נדון והכול לפי רוב המעשה. (אבות ג טו).

²⁷ אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה. (חולין ז ע"ב).

²⁸ סולוביוב משתמש במילה *радыются*, הרומזת לאקסטאזות מיסטיות.

²⁹ העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתייה ולא פריה ורבייה ולא משא ומתן ולא קנאה ולא שנאה ולא תחרות, אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה (ברכות יז ע"א).

מי שממלא ולו מצווה אחת משיג לעצמו סנגור, ומי שעושה ולו חטא אחד מביא על עצמו קטגור.³⁰
עשה את רצון אלוהים, כמו את רצונך שלך, כדי שהוא יעשה את רצונך לרצונו שלו. הבא את רצונך קרבן לרצונו, כדי שהוא יביא את רצון אחרים קרבן לשלך.³¹
מי שיש לו לחם בסל, והוא דואג לפרנסה ביום המחרת, שייך לקטני האמונה.³²
חייב האדם לברך את אלוהים על הרע כמו על הטוב.³³
חייב האדם לדבר לפני אלוהים רק במלים מועטות.³⁴
מי שיכול בתפילה להשתדל עבור הקרוב לו ואינו עושה זאת, נקרא חוטא.³⁵
מי הוא חכם? מי שלומד מכל דבר. מי הוא גיבור? מי שמנצח את תאוותיו. מי הוא עשיר? מי ששמח במנת חלקו. מי הוא מכובד? מי שמכבד את הקרובים לו.³⁶
נטייה רעה דומה בתחילה לעובר אורח, אחר-כך לאורח ולבסוף לבעל-בית.³⁷
לרברבן אומר אלוהים: לא נוכל לחיות יחד בעולם.³⁸
מי שמקטין את עצמו אלוהים מעלה אותו, ומי שמעלה את עצמו, אותו אלוהים מקטין. מי ששואף לשלטון ממנו הוא בורח, ומי שמתחמק ממנו אליו הוא יגיע בהיסח הדעת.³⁹
מי שרק מרים את ידו על אדם כדי להכותו, למרות שלא היכה, בכל זאת הוא נקרא עבריין.⁴⁰
מי שמכלים בפומבי משהו אחר כמוהו כמי ששפך דם.⁴¹

³⁰ העושה מצווה אחת קונה לו פרקליט אחד והעובר עבירה אחת קונה לו קטיגור אחד.
(אבות ד יא)

³¹ עשה רצונו כרצונך כדי שיעשה רצונך כרצונו. בטל רצונך מפני רצונו כדי שיבטל רצון אחרים מפני רצונו. (אבות ב ד).
³² כל מי שיש לו פת בסלו ואומר מה אוכל למחר אינו אלא מקטני אמנה. (סוטה מח ע"ב).
וראו גם: הבשורה על-פי מתי ו 34-25.

³³ . חייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה. (ברכות נד ע"א).
³⁴ לעולם יהיו דבריו של אדם מועטים לפני הקדוש ברוך הוא. (ברכות סא ע"א).
³⁵ כל שאפשר לו לבקש רחמים על חברו ואינו מבקש נקרא חוטא. (ברכות יב ע"ב).
³⁶ איזו חכם? הלומד מכל אדם (...) איזהו גיבור? הכובש את יצרו (...) איזהו עשיר? השמח בחלקו (...) איזהו מכובד? המכבד את הבריות (...). (אבות ד א).
³⁷ אמר רבא: בתחילה קראו הלך ולבסוף קראו אורח ולבסוף קראו איש. (סוכה נב ע"א);
בתחילה הוא [יצר הרע] נעשה אורח ואחר כך הוא נעשה בעל הבית. (בראשית רבא כב ו).
³⁸ כל אדם שיש בו גסות רוח אמר הקדוש ברוך הוא: אין אני יכולין לדור בעולם. (סוטה ה ע"א).

³⁹ שכל המשפיל עצמו הקדוש ברוך הוא מסביהו וכל המגביה עצמו הקדוש ברוך הוא משפילו. כל המחזר על הגדולה – גדולה בורחת ממנו וכל הבורח מן הגדולה גדולה מחזרת אחריו. (עירובין יג ע"ב).

⁴⁰ המגביה ידו על חברו אף על פי שלא היכהו נקרא רשע. (סנהדרין נח ע"ב).

⁴¹ כל המלבין פני חברו ברבים כאילו שפך דמים. (בבא מציעא נח ע"ב).

מוטב שאדם יהיה שייך לנרדפים מאשר לרודפים.⁴²

אימרה דומה קובעת:

הנעלבים ואינם מעליבים, השומעים חרפה ואינם עונים עלי, הנושאים באהבה והסובלים בשמחה, עליהם

נאמר: "אהובי אלוהים יהיו כמו שמש, הזורחת בגדולה".⁴³

מי שסולח לעלובו הוא ינחל, לו יסלח אלוהים את חטאו.⁴⁴

היה רך וותרן כמו קנה-סוף, ולא אכזר וגאוותן כמו הארז.⁴⁵

יהא כן שלך כן ולא שלך לא.⁴⁶

אין לרמות אפילו עובד אלילים.⁴⁷

דברי מלשינות הם לוז החטא והם צועקים לשמים.⁴⁸

הצבועים לא יראו את אלוהים.⁴⁹

יש לקבל במאור פנים את כל האנשים.⁵⁰

גמילות חסדים שווה בחשיבותה לכל שאר המצוות גם יחד.⁵¹

ידידות עולה בחשיבותה על מצוות.⁵²

מי שמזלזל בחובתו להיטיב עם העניים יש לראותו כעובד אלילים.⁵³

כשבית המקדש עמד על תילו מי שהקריב את הקרבן כיפר על חטאי האנשים. עכשיו כשאין מי שיקריב,

השולחן שאנו פותחים לעניים מחליף את המקריב ומכפר את החטאים.⁵⁴

מי שמתה אשתו עליו יש לרחם כאילו בימיו נחרב בית-המקדש.⁵⁵

⁴² לעולם יהיה אדם מן הנרדפין ולא מן הרודפין. (בבא קמא צג ע"א).

⁴³ עלובין ואינן עלובין, שומעין חרפתן ואינן משיבין, עושים מאהבה ושמחין ביסורים עליהם הכתוב אומר "ואוהביו בצאת השמש בגבורתו" (שופטים ה) (יומא כג ע"א).

⁴⁴ כל המעברי על מידותיו מעבירין לו על כל פשעיו. (יומא כג ע"א).

⁴⁵ לעולם יהא אדם רק כקנה ואל יהיה קשה כארז. (תענית כ ע"א).

⁴⁶ יהא הן שלך וצדק ולאך שלך צדק, (בבא מציעא מט ע"א).

⁴⁷ אין מוכרין נבילות וטריפות לעובד כוכבים, אחד מפני שמתענהו, ואחד שמא יחזור וימכרנה לישראל אחר. (סנהדרין קג א).

⁴⁸ ?

⁴⁹ כת חנפים, דכתיב "כי לא לפניו חנף יבוא" (איוב יג 16) (סנהדרין קג ע"א).

⁵⁰ הווי מקבל כל אדם בסבר פנים יפות (אבות א טו)

⁵¹ שקולה צדקה כנגד כל המצוות (בבא בתרא ט ע"א).

⁵² גדולה גמילות חסדים מן הצדקה (סוכה מט ע"ב).

⁵³ כל המעלים עיניו מן הצדקה כאילו עובד עבודת כוכבים (כתובות סח ע"א).

⁵⁴ כל זמן שבית המקדש היה קיים, מזבח מכפר על ישראל, ועכשיו שולחנו של אדם מכפר עליו (ברכות נה ע"א).

⁵⁵ כל אדם שמתה אשתו ראשונה כאילו חרב בית המקדש בימיו (סנהדרין כב ע"א)

אם מישו יגיד לך: חיפשתי ולא מצאתי, אל תאמין לו; ואם יאמר: מצאתי ולא חיפשתי, גם כן אל תאמין; אך אם יאמר: חיפשתי ומצאתי, לזה האמן.⁵⁶

רבי שמעון בן לוי אמר: מי שרוצה להיות טמא (לא מוסרי), הדלתות פתוחות לפניו, כלומר, לו יהיו חסרות לו הזדמנויות נוחות, ומי שלהפך, רוצה להיות טהור, הוא יקבל עזרה. הנחה זו הוסברה באסכולה של רבי ישמעאל על-פי דברי המשל. אדם אחד מכר עטרן ואפרסמון. כשמישהו הגיע כדי לקנות עטרן, אותו מוכר אמר: הסחורה לפניך, שקול וקח. אך כאשר מישו רצה לקנות אפרסמון, אותו מוכר אמר: חכה, אני אשקול לך, כדי שינדוף ממני ריח טוב.⁵⁷

רבי יצחק נהג לומר שאמנם כולם שווים לפני המוות, אך לכל צדיק מחכה משכן מיוחד ההולם את ערכו. את זה מסביר המשל. כשהקיסר עם כל משרתיו מגיע לאיזו שהיא עיר כולם עוברים דרך אותו שער; אך כאשר הם נשארים ללון שם, נותנים לכל אחד מהם משכן על פי דרגתו.⁵⁸

רבי אליעזר לימד: חזור בתשובה לפני יום מותך. אז שאלו אותו תלמידיו: האם יודע האדם באיזה יום ימות? "פירשו של דבר", אמר הרבי, "שהוא צריך להשביח כבר היום, שהרי יוכל למות מחר; וכך עליו לאורך כל חייו לחזור בתשובה, כפי שנאמר: "יהיו בגדיך לבנים תמיד ושמן על ראשך אל יחסר".⁵⁹ רבי יוחנן הוסיף לזה את המשל: קיסר אחד הזמין את עבדיו למשתה, אך לא הכריז מראש על המועד. החכמים שביניהם לבשו את בגדיהם הטובים ביותר וחיכו בסמוך לארמון, כי הניחו ששם תמיד הכול מוכן. ואילו הטיפשים פנו לעסקיהם, כי חשבו שלמשתה הקיסר צריך להתכונן זמן רב. החכמים התייצבו לפניו בבגדים נקיים ויקרים, ואילו הטיפשים הגיעו המרוצה במלות מלוכלכות. אז אמר הקיסר: אלה שהופיעו בבגדים נקיים ישבו נא ויאכלו; אלה שהופיעו בשמלות מלוכלכות יעמדו ויביטו.⁶⁰

⁵⁶ אם יאמר לך אדם: יגעתי ולא מצאתי – אל תאמן, לא יגעתי ומצאתי – אל תאמן, יגעתי ומצאתי – האמן (מגילה ו ע"ב).

⁵⁷ דאמר ריש לקיש (...) בא ליטמא פותחין לו, בא ליטהר – מסייעין אותו. תנא דבי רבי ישמעאל: משל לאדם שהיה מוכר נפט ואפרסמון. בא למדוד נפט אומר לו: מדוד אתה בעצמך. בא למדוד אפרסמון אומר לו: המתן עד שאמדוד (שבת קד ע"א; יומא לא ע"ב).

⁵⁸ כי הלך אדם אל בית עלמו. אמר רבי יצחק: מלמד שכל צדיק וצדיק נותנין לו מדור לפי כבודו. משל למלך שנכנס הוא ועבדיו לעיר, כשהן נכנסין – כולן בשער אחד נכנסין, כשהן לנין – כל אחד ואחד נותנין לו מדור לפי כבודו (שבת קנב ע"א).

⁵⁹ קוהלת ט 8.

⁶⁰ רבי אליעזר אומר: שוב יום אחד לפני מיתתך. שאלו תלמידיו את רבי אליעזר: וכי אדם יודע איזהו יום ימות? אמר להן: וכל שכן, ישוב היום שמא ימות למחר, ונמצא כל ימיו בתשובה. ואף שלמה אמר בחכמתו: "בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך אל יחסר". אמר רבי יוחנן בן זכאי: משל למלך שזימן את עבדיו לסעודה ולא קבע להם זמן. פיקחין שבהן קישטו את עצמן וישבו על פתח בית המלך. אמרו: כלום חסר לבית המלך? טיפשיין שבהן הלכו למלאכתן. אמרו: כלום יש סעודה בלא טורח? בפתאום ביקש המלך את עבדיו. פיקחין שבהן נכנסו לפניו כשהן מקושטין. והטיפשיים נכנסו לפניו כשהן מלוכלכין. שמח המלך לקראת פיקחים וכעס לקראת טיפשים. אמר: הללו שקישטו את עצמן לסעודה ישבו ויאכלו וישתו, הללו שלא קישטו עצמן לסעודה יעמדו ויראו (שבת קנב ע"א).

כשמשב עלה על הר האלוהים, שאלו מלאכי השרת: ⁶¹ מה מחפש בינינו ילוד אישה זה? הוא הגיע, ענה אלוהים, כדי לקבל את החוק. היתכן, המשיכו ושאלו הם, שאת האוצר שנשמר החל מבריאת העולם במשך 974 דורות, אתה נותן לבן תמותה? מה הוא האדם הראוי שתחשוב עליו ומה בן האדם הראוי שתסתכל עליו? כל יכול הוא שמך, אלוהים, על כל הארץ זורחת גדולתך בשמים! – טען אתה [כנגדם], אמר אלוהים למשה. – אני פוחד, אמר, שהם ישרפו אותי בנשימת פיהם. – החזק בכס תהילתי והחזר להם תשובה. – שליט הבריא, פתח ואמר משה, מה מצוי בחוק שאתה רוצה לתת לי? האם אינו מתחיל כך: אני אלוהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים. אך האם אתם המלאכים גרתם במצרים או עבדתם לפרעה? אם כן לשם מה לכם החוק הזה? בהמשך נאמר: לא יהיו לכם אלוהים אחרים; אך האם אתם גרתם בין עובדי כוכבים ומזלות? אחר כך נאמר: זכור את יום השבת; אך האם אתם עובדים ואתם זקוקים למנוחה? ושוב נאמר: אל תישבע לשקר; אך האם ביניכם יש מחלוקת? ועוד נאמר: כבד את אביך ואת אמך; אך האם יש לכם הורים? ולבסוף נאמר: לא לרצח לא תנאף, לא תגנוב; אך האם ביניכם יש עניינים כאלה? ואלוהים הסכים לדברי משה והמלאכים אהבו אותו. ⁶²

משל אחרון זה נותן לנו את המחשבה המובילה להערכת התלמוד כולו. החוק ניתן לאדם ולא למלאכים. במלים אחרות, החוק אינו יכול להניח שלמות בלתי-מותנית של מבצעי, שכן אז החוק עצמו לא היה נחוץ. התלמוד אינו דוחה את השלמות כמטרה, כאידיאל מוסרי, אך בדיוק כדי שאידיאל זה לא יישאר חלום שווא, הכרחי לדאוג לדרכים להשגתו, ודרכים אלה עוברות דרך אי-השלמות והטבע המושחת של האדם. לפני הגשמת האידיאל הבלתי-מותנה על האדם ללמוד להגביל את רצונו, אשר על פי הטבע מוביל אותו לא לשלמות מוסרית מוחלטת, אלא לסיפוק אנוכיותו. הגבלת הרצון הוא החוק, והנה התלמוד והרבנים הציבו לפניכם את המשימה להגביל את הרצון העצמי של האדם באמצעות ההלכות הכתובות של האלוהים, ולא להשאיר שום עניין בחיים הפרטיים או החברתיים לשרירות

⁶¹ סולוביוב משתמש במלה *архангелы*, המקבילה ל *Archangels* באנגלית.

⁶² בשעה שעלה משה למרום אמרו מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא: רבנו של עולם מה לילוד אשה בינינו? אמר להן: לקבל תורה בא. אמרו לפניו: חמוד גנוזה שגנוזה לך תשע מאות ושבעים וארבעה דורות קודם שנברא העולם אתה מבקש ליתנה לבשר ודם? "מה אנוש כי תזכרנו ובן אדם כי תפקדנו. ה' אדנינו מה אדיר שמך בכל הארץ אשר תנה הודך על השמים" (תהלים ח) אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה: החזיר להן תשובה! אמר לפניו: רבנו של עולם, מתיירא אני שמא ישרפוני בהבל שבפיהם. אמר לו: אחוז בכסא כבודי, וחזור להן תשובה, שנאמר "מאחז פני כסא פרשז עליו עננו" (איוב כו) ואמר רבי נחום: מלמד שפירש שדי מזיו שכינתו ועננו עליו. אמר לפניו: רבנו של עולם, תורה שאתה נותן לי מה כתיב בה: "אנכי ה' אלוהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים" (שמות כ), אמר להן: למצרים ירדתם, לפרעה השתעבדתם, תורה למה לכם? שוב מה כתיב בה: "לא יהיה לך אלוהים אחרים" (שם), בין הגויים אתם שרויין שעובדין עבודה זרה? שוב מה כתיב בה: "זכור את יום השבת לקדשו" (שם) כלום אתם עושים מלאכה שאתם צריכין שבות? שוב מה כתיב בה: "לא תישא" משא ומתן יש ביניכם. שוב מה כתיב בה: "כבד את אביך ואת אמך". אב ואם יש לכם? שוב מה כתיב בה: "לא תרצח לא תנאף לא תגנוב". קנאה יש ביניכם, יצר הרע יש ביניכם? מיד הודו לו להקדוש ברוך הוא שנאמר "ה' אדנינו מה אדיר שמך וכו'" (תהלים ח) ואילו "תנה הודך על השמים" לא כתיב. מיד כל אחד ואחד נעשה לו אוהב, ומסר לו דבר, שנאמר "עלית למרום שבית שבי לקחת מתנות באדם" (תהלים סח), בשכר שקראוך אדם לקחת מתנות. אף מלאך המות מסר לו דבר, שנאמר "ויתן את הקטרת ויכפר על העם" (במדבר יז), ואומר "ויעמוד בין המתים ובין החיים" וכו' (שם). אי לאו דאמר ליה – מי הוה ידע? (שבת פח ע"ב).

האישית. הם כללו בתורה 248 הלכות חיוביות ו-365 איסורים ובסך הכול 613 חוקים שאותם הם הכפילו עד אין סוף באמצעות התאמתם לכל המקרים הפרטיים האפשריים. שכל הריבוי הזה של החוקים אינו מטרה לעצמה גם בעיני מחברי התלמוד, זה ברור כבר והוראת התלמוד שמספר החוקים שניתנו בסיני צומצם על-ידי דוד ל-11, על-ידי ישעיה ל-6, ואפילו ל-2, על-ידי מיכה ל-3, ולבסוף חבקוק השאיר אחד בלבד: "צדיק באמונתו יחיה" (חבקוק ב 4).⁶³ אם נשווה את ההוראה הזאת לתשובתו הנ"ל של הילל לגוי, אפשר לראות שאין סתירה עקרונית בין הלגאליזם של התלמוד והמוסר של הברית החדשה, המיוסדת על האמונה באלטרואיזם. הויכוח העקרוני בין הנצרות והיהדות אינו נעוץ במוסר אלא בתחום הדתי-מטאפיסי, בשאלת המשמעות של האדם-אל והקרבת מכפר של ישו. אמת, יחד עם אלה יש להודות גם שבאופן מעשי מחברי התלמוד והעם שאותו הנהיגו שכחו או הזניחו את ההשקפות האידיאליות-מוסריות הנזכרות באגדה שעליהן דובר לעיל, ושקצו רובם ככולם בלימוד וסיגול ההלכות הפורמאליות של התלמוד (הלכות),⁶⁴ וכתוצאה מכך עקרון החוק או האמת הפורמאלית קיבל משקל רב על חשבון עקרון החסד והאמת הפנימית.⁶⁵ עם שאנו מודים בהתפתחות חד-צדדית זו של היהדות, אין אנו מקבלים כלל את ההחלטה לדון אותה לעומת הקיצונות המנוגדת והמזיקה הרבה יותר שאותה מציג לפנינו העולם הנוצרי. אם היהדות התלמודית עוברת את המידה במאמציה להחיל את החוק הדתי על כל הפרטים הקטנים של החיים הפרטיים והחברתיים, הרי שעולמנו הפסודו-נוצרי לא רק מימש באופן מעשי אלא גם העמיד כעיקרון את ההבדלה המוחלטת בין האמת הדתית והחיים הממשיים, בין הדת והפוליטיקה, בין נורמות אידיאליות אשר הופכות אצלנו למלים ריקות, והיחסים הממשיים שאנו מנסים שאותן אנו מנסים לשמר באי-הנורמאליות הגלויה שלהם. כנגד העיקרון האנטי-אלוהי הזה, כנגד החלוקה הבלתי-מוסרית הזאת יוצאת היהדות התלמודית בכל הווייתה, ובכך הצדקתה. עבור חכמי התלמוד, הנשענים ללא כל סייג על תורת משה, הדת הינה חוק החיים של האדם. "ושמרתם את חוקותי אותה האדם וחי בהם אני יהוה" (ויקרא ח 5).⁶⁶ פסוק זה קיבל הצדקה מלאה בחיים הלאומיים היהודיים. רק שמירה על התקנות והחוקות הללו, שניתנו לראשונה בתורה ולאחר מכן סויגו בתלמוד – רק בזכות שמירתם היהדות חיה עד כה כאומה, אומה יחידה במינה בעולם באורך חייה.⁶⁷ ההוכחה הטובה ביותר לחיוניות של העם היהודי היא התנועה האנטישמית. הקשיחות של תנועה זו בכל אופן מעידה על איתנותה של היהדות. "אל תדחוף את השיכור, הוא יפול בעצמו", אומר הפתגם התלמודי.⁶⁸ התחזקות הלחץ של האנטישמים מראה שהם משוכנעים כי העם היהודי עומד איתן על רגליו.

גם ההיגיון, גם הניסיון ההיסטורי וגם דבר אלוהים מלמדים אותנו שהתנאי העיקרי לכוח יציב הוא האמת, כלומר, נאמנות לעצמו, העדר סתירה פנימית וכפילות. כל ממלכה מפוצלת בתוך עצמה, לא תיכון. המאבק הוא מצב בלתי-נמנע של החיים, אך דווקא רק כמצב פרטי, שהוא חלק מן השלם החי. היהדות חזקה יותר מן העולם הנוצרי, משום שבתוכה המאבק הפנימי, אם כי הוא קיים ללא ספק, אך הוא קיים רק כתופעה כפופה, לא כמה ששולט על כוליות השלמות הקיימת. ואילו בעולם הנוצרי האחדות הזאת איבדה את כל ממשותה, הפכה לרעיון תלוש, חסר

⁶³ הפסוק מצוטט בעברית בתעתיק רוסי ומתורגם לרוסית.

⁶⁴ המלה "נלכות" כתובה בעברית בתעתיק רוסי.

⁶⁵ המלים "חסד" ו"אמת" כתובות בעברית בתעתיק רוסי ומתורגמות לרוסית.

⁶⁶ סולוביוב מצטט בעברית ובתעתיק רוסי, אך בשיבושים קלים, את הפסוק "ושמרתם את חוקותי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם אני יהוה".

⁶⁷ במאמרו "סין ואירופה" (1890) סולוביוב כותב על אורך חייה של האומה הסינית, ומייחס זאת לשמירתם את "כבד את אביך ואת אמך למען יאריך ימך".

⁶⁸ לא ברור לי לאיזה פתגם תלמודי הכוונה.

אונים כנגד הפיצול של החלקים הנבדלים. אכן, ההבדל כאן מותנה בחלקו גם בכך שהיהדות מייצגת עם אחד, ואילו העולם הנוצרי מכיל בתוכו יסודות לאומיים רבים. אך היכן הוא כוחה של האוניברסאליות הנוצרית, אשר בדרך כלל מובאת כניסגוד ללאומיות האנוכית הצרה של היהודים? אם דת הברית החדשה היא חסרת אונים נגד פעולות הבדלנות הלאומיות, הרי שצודקים היהודים, האוחזים בדת הברית הישנה, אשר באופן ישיר וגלוי מצהירה על אופיה הלאומי. ברכות זה הם משוחררים מהסתירה הפנימית המעיקה על רוב הנוצרים, המחזיקים בדת על-לאומית אך בכל זאת הם נבלעים על-ידי אינטרסים, תשוקות ודעות קדומות לאומיים ביותר. מעניין, דרך אגב, שאת היהודים בדרך כלל מאשימים בעת ובעונה אחת גם בלאומיות צרה וגם בקוסמופוליטיות. העניין הוא בכך, שלרעיון הלאומי עצמו יש אצל היהודים מובן אוניברסאלי מסוים, כפי שנאמר עוד לאברהם בתנ"ך: ("והתברכו בזרעך כל גויי הארץ")⁶⁹; ואם היהודים אינם רוצים להכיר בנוצרים את מגשימי השליחות הכלל-עולמית של ישראל, הרי אנחנו לא נוכל במצפון נקי לטעון, שהיא אכן הוגשמה אצלנו. ומנקודת מבטנו, הגשמת הרעיון הכלל-עולמי הוא עדיין עניין לעתיד לבוא; ובהגשמה עתידית זו של הנצרות ליהודים, על-פי דבריו של פאולוס, ליהודים יהיה תפקיד בולט במיוחד.⁷⁰ ומוזר יהיה להעמיד בהקשר זה את היהדות, שממנה יצאו, מלבד חוקי משה עצמם, גם הנצרות והאסלאם – מוזר יהיה להעמיד אותה בצד לאומיות מסוימת זו או אחרת. להשוות את היהדות אפשר רק עם שאר האנושות, שאלה היא מתייחסת, כגזע אל ענפיו (כמובן, לא במובן האתני, אלא רק מנקודת מבט רוחנית-תרבותית). בעוברנו על פני כל ההיסטוריה של האנושות, מתחילתה ועד ימינו (מה שאי אפשר לומר על שום אומה) היהדות הינה בבחינת ציר שעליו סובבת כל ההיסטוריה העולמית. ומשום אותה משמעות מרכזית של היהדות בהיסטוריה של האנושות, כל הדברים החיוביים כמו גם כל הכוחות השליליים של הטבע האנושי מופיעים בעם זה בבהירות מיוחדת. לפיכך להאשמת היהודים בכל פגם ושחיתות יש בסיס בעובדות ממשיות בחיי היהודים. אך כאשר על בסיס אותן טענות חלקיות רוצים לשפוט את כל באופן מלא את כול היהדות, אז אפשר רק להתפלא על חוצפתם של המאשימים. כאשר מפלגות לאומיות בארצות שונות מאשימות את היהודים בחוסר פטריוטיות מספיקה, אז בהחלט אי אפשר להבין באיזה אופן היהודית הנשארים יהודים, כלומר, עם אחד, יכולים להכיל בתוך עצמם את כל הפטריוטיזמים הנלחמים זה בזה של כל האומות הללו שבקרבתן הם חיים. הפטריוטיזם האמיתי של היהודים יכול להכיל רק אהבה ליהדות, ובכך נראה שאין להם מחסור. והאם לא מגוחכות הן התוכחות המאשימות אותם בקוסמופוליטיות, המופנות אל האומה היחידה אשר מאז קדמת דנא למרות נסיונות אכזריים שמרה על ייחודה הלאומי – שמרה במידה כזאת שאלה המוכיחים את האומה הזאת ומאשימים אותה בקוסמופוליטיות נאלצים לרוב לצרף את תוכחה זו גם את ניגודה הישיר, כפי שכבר הערנו למעלה, ולהאשים את הקוסמופוליטים בלאומיות בדלנית צרה? האשמה אחרונה זו היא מוזרה ממש כמו קודמתה. שהרי היכן היה עם יותר פתוח ומקבל השפעות זרות כמו היהודים אשר לאחר שלמדו את המהות הרוחנית הפנימית של לאומיותם, מעולם לא הוקירו את גילוייה החיצוניים ואפילו את שפתם חזרו והחליפו: כשחזרו מבבל דיברו בארמית, באלכסנדריה החלו לדבר ביוונית, בבגדד וקורדובה – בערבית, ועתה הם מדברים בכל מקום בז'רגון גרמני למחצה, ואף תמיד ובכל מקום השתמשו בשמות ושמות-משפחה של עמים זרים להם ולדתם.

השמרנים בארצות ובדתות שונות מדברים פה אחד על נטייתם של היהודים לליברליזם ואף רואים בהם את מולידי התנועה הליברלית באירופה ואת פעיליה הראשיים. אם כך, לנו מצידנו נשאר רק להצטער שהיהודים עד כה מלאו את תפקידם באופן כה גרוע בארץ הזאת, שבה סדרים ועקרונות ליברליים אמיתיים היו נחוצים במיוחד גם ל"בני ישראל" עצמם וגם ל"עם האדמה". יש לציין, בכל זאת, שאת רעיונותיהם על חופש ועל אמת סוציאלית לוקחים היהודים, ולא בלי ביסוס, מתורת משה בעצמה. עם מסורת עתיקה כה מכובדת, אפשר באותה מידה של

⁶⁹ בראשית כב 18; כו 4.

⁷⁰ לא ברור לי לאילו מדברי פאולוס הכוונה

הצדקה לדבר [על הפרוגרסיביות של היהודים כיום כעל] שמרנות או אף פיגור, כך שכל פלג של הציוויליזציה האנושית יכול למצוא ביהדות יסודות מתאימים שאיתם הוא יכול להזדהות, ואשר הם בכל זאת פטורים מהסתירה שאין ליישבה בין כל היסודות הללו, אך כולם משועבדים לאחדות דתית-לאומית אחת.

מכיוון שההאשמות הכלליות והעקרוניות נגד היהדות הן חסרות כיסוי, סותרות זו את זו ומבטלות זו את זו, נאלצו האנטישמים לבחור לצורך התקפותיהם בסיס יותר חלקי וקונקרטי. התחדשו התלונות הישנות-נושנות על כך שהחוקים הדתיים של היהודים הכלולים בתלמוד מורים לעם הנבחר לשנוא את כל הכופרים, ובמיוחד את הנוצרים, ולגרור להם כל נזק אפשרי. לא היה בכך שום דבר מפתיע, לאמיתו של דבר, אילו למעשה בספרי הקודש של היהודים היו הוראות כאלה. האם צריך להזכיר את כל מה שהיהודים סבלו מהעמים הנוצרים בימי הביניים, כאשר הרדיפות הגיעו למידה כזאת של השתוללות עד שאפילו לוחם כה קנאי לקתוליות ומתנגד כה מוחלט ליהדות כמו האפיפיור אינוקנטיוס השלישי, היה צריך להוציא צו מיוחד להגנת היהודים (*constitution pro Judaeis*), שבו הוא, דרך אגב, אוסר על הנוצרים בחרם מן הנצרות להרוס בתי קברות יהודיים ולהוציא את הגויות מן הקברים במטרה לסחוט כספים?⁷¹ נראה לנו שכל ההאשמות נגד היהודים באהבת הכסף ובניצול נוצרים מחוריות בפני עדויות שכאלה. אך נעזוב נא את המעשים הללו שחלפו מזמן. נזכור נא משהו יותר קרוב לזמננו ומקומנו. לרבים מקרואינו יהיה מעניין בודאי לדעת, אם כי רק בקושי זה יכול לנחם, שלפני פחות ממאה וחמישים שנה, בשנת 1738 בפטרבורג נשרפו על המוקד היהודי לייב ברוך והרב-חובל וזניצין, משום שהראשון גרם לשני להתייחד.⁷²

יחד עם האנטיפתיה הבלתי מרוסנת והדעות הקדומות נגד היהודים, קיימים עד היום הזה, לפחות בכמה מן הארצות הנוצריות, חוקים המכפישים את הדת היהודית ומפרידים את היהודים משאר האוכלוסיה מאחורי קיר שאין לעוברו, כאילו היו נגועים בכבד.

לאור מצב זה, אילו היו החוקים הדתיים-היסטוריים של היהודים מכילים הוראות בעלות רוח דומה בנוגע לנוצרים, היה זה אך מוצדק. אך האם נמצאים באמת אצל היהודים הוראות כאלה? תודות לתנועה האנטישמית החדשה, שאלה זו הובהרה למדי. העניין הוא שאילו היהודים עצמם או אלה המגנים עליהם מן הנוצרים ישכנעו שבתלמוד אין שום הוראות המכתיבים לשנוא את הנוצרים ולהזיק להם, אפשר היה להפריך את הדעות הללו הנטועות עמוק ולהראות שיש בהן משוא פנים. אך הנה בין האנטישמים עצמם, יש כאלה שברשותם מצויים פחות או יותר אמצעים למחקר מדעי מסוג זה, והם עושים כל מאמץ *pre fas et nefas*⁷³ כדי למצוא בתלמוד ובספרי קודש יהודיים אחרים את מה שנחוץ להם, כלומר, חוקים *המחייבים* את היהודים להתייחס אל הנוצרים בשנאה ובעוינות. ואם בסופו של דבר תוצאת כל החיפושים הללו אינם מעלים כמעט ולא כלום, הרי שכל אדם חסר-פניות ישתכנע, שעל בסיס זה, לפחות, ידם של האנטישמים על התחתונה.

לפני חמש-עשרה שנים באוסטריה ובגרמניה התחיל, ועד כה עוד לא הסתיים לגמרי, מאבק אכזרי ספרותי

ובמידת מה גם משפטי בעניין התלמוד.⁷⁴ המניע העיקרי של אותו מאבק היו שני ספרים אנטישמיים: *Der*

⁷¹ הערה של סולוביוב: *Innocenti III: "Opera ed. Migne", t. [vol.] I, co. 865*.

⁷² הערת שוליים של סולוביוב: ראו *Полное Собр. Закон, Нюю 7612* (ראו קובץ כל החוקים, מס. 7612).

⁷³ בדרך ישרה או לא-ישרה

⁷⁴ סולוביוב מתייחס כאן לפרשת פרסומו של הספר *התלמוד היהודי* של ד"ר אוגוסט רוהלינג (1871) פרופסור מפראג, שהותקף בחוברת שפרסם רבי יוסף שמואל בלון. כתגובה כתבו רוברט פטאי ויהודי מומר בשם אהרון ברימן (שם עט: יוסטוס) ספר בשם *Der Judenspiegel* (המראה היהודית), שבו כללו מאה קטעים מן *השולחן הערוך* המתבססים על התלמוד ומתבטאים כנגד

Talmudjude של פרופסור רולינג ו *Der Judenspiegel* של דוקטור יוסטוס (שם עט). סביב שני הספרים הללו צמח פולמוס ספרותי שלם בעד ונגד היהדות ובמידה מסוימת גם בעד ונגד התלמוד.⁷⁵ אותנו מעניינת במיוחד עבודתו של יוסטוס, *Der Judenspiegel*. מחברו, שכלל הנראה מכיר את התלמוד הלכה למעשה, התאמץ לשלוף משם סידרה שלמה של צווי עשה המחייבים, כפי שהוא מוכיח, גם את היהודים כיום, המורים להתייחס בשנאה ובעוינות אל הנוצרים. הוא אסף לא פחות ממאה "חוקים" כאלה. אכן, מהימנותם הוכחה באופן מוחלט לא רק על-ידי יהודים אלא גם על-ידי מלומדים נוצרים, וביניהם בין השאר ההבראיסט והתיאולוג המפורסם [פרנץ] דליטש. אך מכיוון שליוסטוס קמה גם הגנה מצד מלומדים פחות או יותר, הרי שקוראים לא מומחים היו יכולים למצוא את עצמם במצב די מביך, בלי לדעת למי להאמין. לרוע מזלם של האנטישמים, מתוכם עצמם המגן הרציני והעקבי ביותר של יוסטוס היה דוקטור אקר, אשר למרות של שנאתו הגלויה ליהודים ולכל תשוקתו להועיל למחבר ה *Judenspiegel*, לא היה מסוגל בכל זאת להסתיר את האמת העובדתית.⁷⁶ הוא בחן את כל הציטטות של יוסטוס, ובספרו "מראת היהדות באור האמת" והדפיס מחדש את כל מאה ה"חוקים" של יוסטוס, ובעקבות כל אחד מהם שיחזר את הטקסט המתאים במקור בתרגום מדויק לגרמנית. וכך כל מה שאומר אחר כך המבקר מנקודת מבט האישית, אינו מפריא כלל לקורא חסר-הפניות לשפוט נכונה כל נקודה בדבריו. וקודם כל מתברר שיוסטוס כלל לא לקח את "חוקיו" מתוך השולחן הערוך,⁷⁷ אלא צירף כל חוק מכל מיני קטעים, שאותם לקח לעתים מיצירות שונות שיש להן חשיבות וסמכות שונה. חלקם הארי של הקטעים הללו מקושרים אצל יוסטוס באופן שרירותי לחלוטין, בטקסטים משולבת פרשנות, מצוות מחייבות יחד עם דעות של חלק מן הרבנים, - וכל זה מוגש רק בקירוב למקור, הנצורות, וטענו של התלמוד מכיל קטעים כאלה. דליטש התקיף קשות את ספרו של רוהלינג. ברימן נשפט על הסתה אנטי-גזעית ונכלא בשנת 1883 במינסטר.

⁷⁵ הערה של סולוביוב: נזכיר רק את אותן עבודות שהגענו לידי קריאתם: Dr. V. Hoffman, "Der Schulchan-Aruch", 1885; Dr. Joseph Kopp, "Zur Judenfrage", 2 Aufl. 1886; Dr. Jakob Ecker, "Der Judenspiegel im Lichte der Wahrheit", 2. Aufl. 1884; Franz Delitsch, "Rohling's Talmudjude", 7. Aufl. 1881; *ibid.*, "Zweite Streitschrift in Sachen des Antisemitismus"; *ibid.*, "Neueste Traumgesichte etc.", 1883; *ibid.*, "Schachmatt den Blut lügnern etc.", 2. Abdr. 1883; Dr. M. Joël, "Meine Gutachten über den Talmud", 1887; Karl Fischer, "Gutmeinung über den Talmud der Hebräer", 1883. מתוך עבודות אלה של שמונה מחברים (כולל רולינג ויוסטוס) *שללושה* הם אנטישמים, *שנים* יהודים *תלושה* נוצרים.

⁷⁶ הערה של סולוביוב: התשוקה הייתה כה עזה, עד כי התעורר החשד שד"ר אקר רק נתן את שמו, וכי האפולוגיה נכתבה על-ידי יוסטוס עצמו. חשד זה נראה לנו, בכל זאת, לא סביר.

⁷⁷ הערה של סולוביוב: שולחן ערוך [המלים כתובות בעברית בתעתיק רוסי], כלומר, שולחן ערוך, נערך על-ידי רבי יוסף קארו במאה השש-עשרה בפלסטניה, ואחר-כך עובד מחדש עבור יהודי אירופה על-ידי רבי משה איסרלס. ספר זה מתייחס לתלמוד בקירוב, כמו שאצלנו *Kniga pravil* [ספר החוקים של השליחים הקדושים], התחבר בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה [מתייחס לקודמצי"ה העתיקה].

בלשונו שלו – מה שגרוע במיוחד כשמדובר בלשון החוק. אך בולט במיוחד שביטויי השנאה החריפים ביותר כלפי נוצרים פשוט הובאו על-ידי יוסטוס בעצמו, ללא כל הערות הסבר. מבין הדוגמאות הרבות ניקח אחת. מספר 23 ב-Judenspiegel הוא חוק כזה: "כשרים לעדות רק מי שיש לו שם של אדם; אך עכו"ם" ⁷⁸ (נוצרי) או יהודי שהתנצר, שהוא גרוע מעכו"ם, אינם יכולים כלל להיחשב לכני-אדם, ולכן גם עדותם בטלה". הנה "חוק" שהיה יקר מאד לאנטישמים, אילו רק לא היה מזויף. למעשה, אותם שני טקסטים של הקודקס היהודי שעליהם נשען יוסטוס, אומרים את הנ"ל: (1) "עובד אלילים (גוי) ⁷⁹ ואדם לא חופשי (עבד) ⁸⁰ אינם כשרים לעדות". (2) "המלשינים (המוסרים) ⁸¹ הכופרים (מילולית: אפיקורסים) ⁸² והמומרים הם גרועים מעכו"ם ואינם כשרים לעדות". גם אם, למרות עדותם הישירה של רבנים סמכותיים רבים, נסכים שעכו"ם פירושו נוצרים, הרי שעל היותם לא בני אדם אין בטקסטים אלה אף מלה אחת. מוכנים אנו להניח שיחס לא אנושי במשך שנים רבות מצד העמים הנוצרים אל היהודים הצליח להאפיל על דמותם האנושית בעיני הנרדפים ולדחוק את רגש האחוה כלפי אדם החדשה מהלב הישראלי. אך העניין כאן אינו ברגשות, אלא בחוקי עשה. אנו יודעים, למשל, שלפני מאה שנה הקוזקים הפרבוסלאביים שלחמו בשרידי ממלכת פולין-ליטא, בכל מקום שיכלו, תלו יחד יהודי, כומר פולני וכלב: "Zhid, Liach da sobaka vera ednaka" (פתגם מחורז, מילולית: ז'יד, ליאך⁸³ וכלב – יש להם אותה אמונה). ⁸⁴ אך מי יעז לכלול אמרה זו ללא כל דברי הסבר כציטוט מאוסף חוקים של האימפריה הרוסית או מתוך ההלכות הקנוניות של הכנסייה הפרבוסלאבית? אך בדיוק באופן הזה נוהגים יוצרי החוקים הפסודו-תלמודיים.

נפנה עתה לתוכנם של אותם מאה חוקים של דוקטור יוסטוס, ונמצא ביניהם הלכות האוסרות על יהודים לקחת איזה שהוא חלק, באופן ישיר או עקיף, בעבודת אלוהים של בני דתות אחרות, שפירושו בעיקר נוצרים, כמו: לספק מים לטבילה, למכור נרות לכנסייה, לסחור באיקונות או בספרי קודש של נוצרים, לברך אותם או לתת להם מתנות בחגיגה וכן הלאה (מס. 58 ואילך). וכך היהודים נאשמים גם בכך שנשארו יהודים ואינם משתתפים בפעילות הדתית של נוצרים! אך האם ירשו הנוצרים השתתפות כזאת? בכל מקרה, לפני שמעמידים דרישות כאלה ליהודים, צריך היה לחכות עד לכינון סולידריות דתית בין הנוצרים עצמם. לא מזמן קיבל כותב שורות אלה ממיסיונר פרוטסטנטי גליונות אחדים של כתב-עת מיסיונרי אמריקני, שבו בין השאר נאמר שהעיקוב הראשי להתנצרותם של הרוסים והבולגרים בני זמננו הוא שהם כבר חושבים את עצמם לנוצרים. ⁸⁵ מצד שני, בדרשה שנישאה מעל בימת

⁷⁸ המלה מופיעה בעברית בתעתיק רוסי.

⁷⁹ כנ"ל

⁸⁰ כנ"ל

⁸¹ כנ"ל

⁸² כנ"ל

⁸³ מלת גנאי רוסית לפולני

⁸⁴ הערה של סולוביוב: עובדה זו מופיעה, בין השאר, בספר "היסטוריה של נפילת פולין" של ס' סולוביוב [אביו של ולדימיר סולוביוב, סרגיי מיכאילוביץ סולוביוב, אחד מגדולי ההיסטוריונים של רוסיה].

⁸⁵ הערה של סולוביוב: אילו היה מדובר בביצוע גרוע של המורשת הנוצרית בחיי העם, הייתה הצדקה לתוכחה הזאת, למרות שמצב זה נפוץ פחות או יותר בכל סוגי הנצרות. אך המיסיונר הנכבד רואה אתנו כעובדי אלילים לא משום כך, אלא פשוט משום שאנו שייכים לכנסייה הפרבוסלאבית.

כנסייה פרבוסלאבית אחת העמיד הנואם זה מול זה כשני עקרונות מנוגדים את הצלב הרוסי לעומת הקז'יז' 86 הלטיני. בתנאים כאלה, על כל תוכחה שלנו על התבדלות דתית-לאומית, על כל תביעה שלנו לסובלנות דתית רחבה אצל היהודים יש תשובה מוכנה: רופא, רפא את עצמך, 87 או אף: צבוע הסר קורה מבין עיניך ואז תראה טוב יותר איך להסיר את הקיסם מעיני אחיך. 88

קשה להאמין שה Judenspiegel משחזר, בין השאר, כמסמך מרשיע נגד היהודים גם חוקים אשר מורים להם לנהוג בדהירות מופלגת ביחס לנוצרים, מחשש למוות או לאיזה נזק חמור אחר. מוזר יהיה אף להתחיל להוכיח שלחוקים הללו, שנוסחו במאה השש-עשרה, היו סיבות ובסיסים למכביר; ובמצב כזה, מי הוא זה שחוקים אלה מאשימים ומביישים?

זהו נושא מעציב למדי. אך יש גם מקומות משעשעים ב Judenspiegel. ביניהם, ללא ספק, נמנה חוק מס. 76, האוסר על היהודים לשלוח את ילדיהם לבית-ספר נוצרי כלשהו. כמה חבל שעל חוק כזה (שלדעת דוקטור יוסטוס הוא מחייב גם בימינו) לא יודע משרד החינוך שלנו: זה היה גואל אותו מהטורח להגדיר את אחוזי המקומות של יהודים בבתי ספר רוסיים.

בסיכומי של דבר, אם נתעלם מכל המזויף, השקרי והלא-מתקבל-על הדעת הכלול בכתב האשמה שלפנינו, יישארו שבעה או שמונה חוקים שבהם אנטישמים יוכלו במידת מה של סבירות להשתמש לצרכיהם. הלכות כאלה, המתירות ליהודי לא להחזיר חפץ שאבד לגוי, או ממירות ליהודי להשתמש בשגיאות של גוי בזמן ספירת כסף, או לבסוף – להלוות לגוי כסף בריבית (מה שאסור לגוי יהודי).

היה זה מפתיע לגמרי אילו קודקס יהודי מהמאה השש-עשרה היה מורה על חובת שוויון בין יהודים לנוצרים, כאשר באותן ארצות נוצריות נאורות שוויון זה הוכר רק לפני כמה עשרות שנים, ואילו באותה ארץ שבה יושבים רוב היהודים [רוסיה] הם לא קיבלו עד עתה שוויון זכויות אזרחי.

חוק התלמוד, המתיר הלוואה בריבית רק לגויים, לקוח ישירות מתורת משה. אך מאיזה מקור דתי שאובים חוקי ממשלותינו הפסודו-נוצריות, המתירים הלוואה בריבית לכולם בלי יוצא מן הכלל? בכל מקרה, האם לא מוזר לתבוע מהיהודים, שהם יתייחסו אלינו טוב יותר משאנו מתייחסים אליהם, ואפילו זה לזה?

ועם כל זאת יש לשים לב שההלכות הנזכרות הן בבחינת לא-תעשה, והן מבטאות רק סייג משפטי למעשים לא מוסריים, אך אינם תביעות לעשייה מוסרית. התלמוד רק מתיר, אך בשום אופן אינו מורה ואינו נעודד לחטוף דברים שאבדו לגוי. ואם ממציאם של מאה החוקים הופך לעתים היתר להוראת עשה, הרי זה רק אחת מהונאותיו, שאותן יבקר אף מי שנוטה לצידו (למשל, מס. 36). למעשה סוג זה של חוקים מביעים רק מינימום משפטי-מחייב קיצוני של מעשים מוסריים. ואולם, תוך שהם מעמידים תביעות משפטיות מינימליות, הלכות אלה אינן מוציאות תביעות מוסריות גדולות יותר. להיפך, תביעה מוסרית כזאת נמצאת בתלמוד עצמו כמצוות עשה בשני עקרונות מפורסמים שבהם יכול להתגאות המוסר היהודי: עקרון "השם הקדוש" (של אלוהים) – קידוש השם, 89, עקרון חילול השם, 90 ועקרון דרכי שלום. 91 לעשות מעשים טובים, כדי לפאר את האמונה הנכונה, לעשות יותר ממה שהחוק הפורמלי מורה, לעשות טוב לא מתוך פחד ולא לשם כבוד, אלא למען שמו של אלוהי ישראל – זה פירושו של

* 86

87 הבשורה על-פי לוקס, ד 23. ישו מצטט שם פתגם שהיה ידוע, כנראה, לשומעיו.

88 הבשורה על-פי מתי, ז 4-5; הבשורה על-פי לוקס, ו 42.

89 המלה מופיעה בעברית בתעתיק רוסי.

90 כנ"ל, עם תרגום לרוסית.

91 כנ"ל

"קידוש השם". תלמידי רבי שמעון בן יוחאי – מסופר בתלמוד הירושלמי – קנו לו חמור אצל סראציני אחד. על רתמת החיה נמצאה פנינה יקרת ערך. "האם יודע על כך המוכר?" שאל הרבי. "לא", ענו התלמידים. "אם כך לכו מייד והחזירו לו את האוצר". כשהם עשו זאת, הסראצין קרא: "יבורך שם אלוהי ישראל!"⁹² קריאה זו של הגוי, נאמר עוד בתלמוד, הייתה יקרה לרבי שמעון יותר מכל האוצרות שבעולם. "פעם קנו חכמינו", סיפר רבי חנינא, "אצל חיילים רומאים עובדי אורח שק חיטה, ומצאו בו ארנק מלא זהב. הם רדפו אחרי החיילים והחזירו להם את המציאה. אז קראו אלה: 'יבורך שם אלוהי ישראל!'".⁹³ רבי שמואל בן סוזרטי יצא לרומא ומצא שם תכשיט יקר ערך שאבד לקיסרית. הודיעו קבל עם ועדה שהמחזיר את המציאה במשך שלושים יום יקבל שכר גדול יותר, ומי שאצלו היא תימצא לאחר שלושים יום ייענש. רבי שמואל הביא את ביום השלושים ואחד. הקיסרית שאלה אותו בתדהמה: האם לא ידע מה שפורסם? "שמעתי על זה, ענה רב שמואל – אך הבאתי את המציאה לא מתוך תשוקה לתגמול ולא

⁹⁴ "מיראת העונש, אלא רק מיראת אלוהים". אז קראה הקיסרית: "יבורך שם אלוהי ישראל

אך עם מצוות עשה של "קידוש השם" הוא תביעה אידיאלית שרק צדיקים ממלאים אותה, הרי שעקרון הלא-תעשה של "חילול השם" מטיל חובה ללא-תנאי על כל יהודי. על פי עיקרון זה, מעשה מסוים, למרות שהוא עצמו מותר על-פי החוק, אם בנסיבות מסוימות הוא הופך למעשה מביש משום שהוא מביא קלון על עם ישראל ועל אלוהים, נעשה לחטא ועבירה גדולים ביותר, ללא קשר לחוקיותו המופשטת. הפעלתו הפחות או יותר רחבה של עיקרון חשוב זה תלויה, ככל הנראה, לא ביהודים אלא באותם עמים שבתוכם הם מתגוררים. כך, למשל, בחברה הנוצרית שבה הלוואה בריבית ועיסוקים דומים נחשבו לעניין לא כשר, שם היהודים, על-פי עקרון "חילול השם" חייבים היו להימנע מעיסוקים כאלה.

לבסוף, העיקרון השלישי – דרכי שלום – תובע שיהודים יעשו מעשים מסוימים אשר אינם מחייבים על-פי החוק, למשל, לתת צדקה לגויים, לחלוק כבוד למתיהם הנקברים, וכדומה, כדי לשמור ולקיים יחסי ידידות ושלום עם כולם – "מפני דרכי שלום".⁹⁵ שכן על פי התלמוד השלום הינו העמוד השלישי (אחרי האמת והיושר) שעליו נשען העולם; והידידות גדולה מהצדקה.⁹⁶

וכך, אין בתלמוד אותם חוקים פסולים, שהאנטישמים רוצים למצוא בו. הוראות בודדות לא רבות אשר מנקודת המבט של מוסר בן-זמננו, שהשתחררה במידה מסוימת מלאומיות, יכולים להראות לא צודקים, מאבדים את כל כוחם המעשה תודות לעקרונות "קידוש השם", "חילול השם" ו"מפני דרכי שלום". האנטישמים צריכים בעל כורחם לחזור להאשמה הכללית העקרונית נגד התלמוד. כמקבץ של מסורות דתיות-לאומיות, שבחלקן הגדול הן בעלות אופי משפטי מובהק, התלמוד הינו מה שמחזק את הייחוד של היהדות; הוא המעוז של הגורר ומבדיל את היהודים משאר האנושות, כלומר, קודם כל מן העולם הנוצרי, שאיתו קשרה אותם ההיסטוריה באופן הדוק ביותר. כנגד מעוז זה של היהדות העולם הנוצרי מנסה כבר חמש מאות שנה לשלח את נשקו הרוחני. נשק זה כבר קהה במידה ניכרת, והמעוז העוין ניצב כבתחילה. אנו משוכנעים באופן עמוק, שכוחו נעוץ לא רק בעקשנותם של היהודים. היהדות של התלמוד מכילה בתוכה למעשה את חוק החיים הדתי-לאומי. אין להשוות חוק כזה כאידיאה מופשטת, תלושה מהציוויליזציה. אלה הם מושאי התבוננות מסוג שונה לגמרי, שאינם יכולים להוציא וגם לא להחליף זה את זה. המורשת היהודית אינה שוללת כלל ועיקר את רעיונות ההשכלה בת-זמננו. התלמוד לא הפריע

⁹² תלמוד ירושלמי, בבא מציעא 2.5 פ ע"ג.

⁹³ תלמוד ירושלמי, בבא מציעא 2.5 ז ע"א.

⁹⁴ תלמוד ירושלמי, בבא מציעא, יא.

⁹⁵ המלים כתובות בעברית בתעתיק רוסי.

* 96

כלל ליהודים ליהנות מכל ברכות הציוויליזציה בת-שמננו ואפילו להשתתף באופן פעיל ביצירתן. הכוח המתבדל היחיד של התלמוד מופנה לא החוצה, כי אם פנימה. ולפיכך, גם להתגבר על כוח זה אפשר רק מבפנים. התלמוד מכיל בתוכו את חוק החיים הדתי-לאומי עבור היהדות. אם אין זה מוצא חן בעיניכם שלחוק זה יש אופי דתי, התקיפו נא את הדת בכלל: מובן מאליה שאם תאבד היהדות כולה את כוח השכנוע הדתי שלה, אז לא יהיה גם מה לדבר על התלמוד. אך אם אתם עצמכם ניצבים על בסיס דתי וביהדות התלמודית דוחה אתכם רק נטייתו לבלעדיות לאומית, אזי עליכם להעמיד כנגד חוק לאומי – דתי זה של החיים (ולא רק בדיבורים, אלא גם במעשים), חוק חיים דתי-אוניברסאלי. אחר.⁹⁷ בינתיים, נציגי הנצרות האדוקה יכולים להתייצב כנגד היהדות האדוקה רק עם נבואות של אמת תיאולוגית מופשטת ותלושה (שבמקרים הטובים והנדירים מלוות בתקוות ואיחולים צדקניים). אך על נבואות כאלה יוכלו היהודים הדתיים ובעלי המצפון לענות בערך בזו הלשון:

“בדיניכם התיאולוגיים על המיתות הנצרות אתם שוכחים שני דברים: את טבע הדת ואת ייחודו של האופי היהודי. אתם שוכחים שהנצרות כדת צריכה להיות שיטת חיים, ולא רק שיטת של מחשבות תיאולוגיות, ולפיכך יש לשפוט אותה לא רק על בסיס תיאורטי אלא בעיקר על בסיס מעשי. יחד עם זאת אתם שוכחים שהיהודים שונים מן היוונים, ההודים, הגרמאנים, בכך שבשבילם אמת השכל לכשעצמה היא חסרת משמעות, ויש לה ערך רק בצמידותה לחיים, יש לה ערך על פי פעולתה המועילה או על פי תועלתה הממשית. אנו, היהודים שופטים את העץ לא על-פי עובי הגזע, לא על פי ציוריות הענפים, לא על פי צורת העלים ויפי הפרחים, אלא על פי טעמים וערכם התזונתי של פירותיו. וכך חושבת לא רק ירושלים אלא גם הגליל חושב כך; גם המורה שלכם החזיק באותה השקפה, ובברית החדשה שלכם נאמר, שכל עץ ניכר על פי פירותיו.⁹⁸ וכך, הבה נדבר לא על עלי התיאולוגיה הנוצרית אלא על פירות החיים הנוצריים. אני רוצה לעמוד על כך שפירות אלה היו תמיד מרים עבורנו, היהודים. יתכן שמרירות זו אינה נובעת מעצם הנצרות ואפילו לא מרשעות הנוצרים. יתכן שעם ישראל עצמו עדין אינו ממלא בתוקף מספיק את דברות אלוהיו, ואלוהים עד עתה ממשיך לנסות את עמו, כפי שפעם ניסה מיסה אותו בידי מצרים ואשור, יוון ואדום.⁹⁹ אך מה לקחו מהנצרות לחייהם העמים הנוצרים עצמם? אני מדבר על קדושים וצדיקים: הם קיימים בנצרות ומחוצה לה כיוצאים מן הכלל נדירים, אך הנצרות אינה מנסה להשיג את המטרה הבלתי-אפשרית – לתקן את כל בני-האדם אחד לאחד, היא אינה מגבילה את עצמה בחזון המוסר האנושי, היא בעלת צורה של כלל קולקטיבי, היא מופיעה ככנסייה. הכנסייה קיימת לא רק כדי ליצור אדם קדוש או כדי ליצור אנשים קדושים אחד לאחד, אלא גם כדי לבנות חיים סוציאליים כצלם אלוהים, כדי שהאמת החברתית ובצדיקות האישית יוכלו לתוך ולהזין זה את זה באופן הדדי. אתם, הנוצרים, טוענים שהדת שלכם היא הדרגה הגבוהה והסופית של ההתגלות האלוהית, שהיא הביאה לעולם עקרונות חיים חדשים, שאותם לא ידעה היהדות. אם כך, הרי שעקרונות חדשים אלה צריכים היו לחדש וליצור מחדש את כל החיים הנוצריים של האנושות, הם צריכים היו להביא אמת גבוהה יותר לכל היחסים החברתיים האזרחיים והבין-לאומיים בעולם הנוצרי. אנו רוצים הוכחה נראית לעין של ההצלחות החברתיות של הנצרות. מצביעים בדרך כלל על כך שחזון הברית החדשה חיסל את המורסה העיקרית של העולם העתיק – העבדות. יש לשים לב, בכל זאת, שכמאה וחמישים שנה לפני הופעת הנצרות החקיקה של משה נקטה נגד העבדות אמצעים הרבה יותר כלליים וממשיים (דהיינו כינון השבת ושנות השמיטה), מאשר תרופות הסרק המקלות, שאותן אנו פוגשים בקאנונים של הכנסייה. אין ספק, שהעיון המוסרי של הנצרות מערער את העבדות מן היסוד, אך העניין פה הוא לא ברעיון אלא במעשה, ולמעשה העבדות נמשכה והתקיימה בצורה זו או אחרת בכל זמן שליטתם של הרעיונות הנוצריים ובוטלה רק במאה השמונה-עשרה והתשע-עשרה, כלומר בזמן נפילת הדת והשתלטות הכפירה

⁹⁷ משימה זו עומדת במרכז מפעלו האוטופי של סולוביוב.

⁹⁸ הבשורה על – י מתי, יב 33; הבשורה על פי לוקס ו 44.

⁹⁹ המלים “יוון” ו”אדום” כתובות בעברית בתעתיק רוסי.

בה. אותו דבר בדיוק אפשר לומר על מיתון העונשים בחוק הפלילי, על חיסול העינויים וכן הלאה. אותן הצלחות בתחום המוסר החברתי שאותם השיגו העמים הנוצריים בשתי המאות האחרונות אין להן שום קשר ישיר לנצרות. ובכל מקרה שיפורים אלה של המוסר החברתי הם שטחיים מדי ומעט מדי משנים את תמונת החיים החברתיים, הרחוקה באופן מוחלט מהאידיאל הנוצרי. עמנו היהודי ראה איך חיו עובדי האלילים, רואה עכשיו איך חיים הנוצרים, ואינו מוצא הבדל מהותי ביניהם. יסודות החיים גם שם וגם כאן דומים זה לזה. גם שם וגם כאן החיים החברתיים מיוסדים לא על סולידאריות מוסרית כללית, אלא על פעולות איבה הדדיות ועל שיווי-משקל מכאניסטי בין כוחות פרטיים ואינטרסים; גם שם וגם כאן החזקים מדכאים את החלשים והחזקים נאבקים ביניהם לבין עצמם. האם תיקנה הנצרות את המבנה הכלכלי של החברה באמצעות איזה שהוא חוק מוסרי, האם הוא הוביל ליעילות תבונית ולצדק בחלוקת העבודה? האם הניצול הכלכלי העכשווי אינו אותו כפייה אלימה, והתחרות החופשית העכשווית האין היא אותו מאבק על השלל? אתם מתפללים לאלוהי האמת והאהבה, אך אתם עובדים לאלוהי הכוח וההצלחה, לאותו עגל הזהב, שבו אתם מאשימים אותנו (חוסר הצדק של האשמה זו נחשף על-ידי הספרות הנוצרית שלכם: בה המשרת הטיפוסי של עגל הזהב אינו הז'יד שיילוק אלא האביר הכילי). אילו אותה חברה נוצרית שבקרבה אנו חיים לא הייתה מעמידה את הכסף מעל לכול, גם לנו לא הייתה סיבה לעסוק בענייני כספים. הז'ידות של הכסף היא תוצר של הציוויליזציה שלכם: כשהיינו עצמאיים, היללנו את הדת ולא את הכסף, את בית המקדש ולא את הבורסה. הטוב שבאופיינו הוא מאבי-אבינו אברהם; מה שטוב באורח חיינו הוא מהמחוקק שלנו משה, וכל מה שפסול גם באופיינו וגם באורח חיינו הוא פרי הסתגלותנו לאותה חברה שבקרבה חיינו ואנו חיים: תחילה לחברה האלילית, ואחר-כך ובמיוחד לחברה הנוצרית. גם אם נתעלם מאותה "הסתגלות לחברה" מרצון או שלא מרצון אשר עיוותה אל הטיפוס היהודי הראשוני, אנו שומרים בכל זאת על ייחודנו העיקרי, המעלה אותנו מעל לעובדי האלילים כמו גם מעל לנוצרים, דהיינו: דבקות בלתי-מעורערת למצוות דתנו, סולידאריות הדוקה בינינו ומוסר משפחתי מעולה. להתבולל בחברה הנוצרית פירושו של דבר בשביל היהדות לאבד את בסיסה המוסריים ולא לקבל שום דבר בתמורה.

אל תאמרו לנו שהמבנה הפסול והחיים הגרועים של החברה הנוצרית אינם מערערים את עדיפותה הפנימית של הדת הנוצרית, שלאמת הדתית יש תחום מיוחד משלה. את זאת אנו יודעים, והסנהדרין הגדולה שלנו עוד בזמן העתיק ציווה להעמיד את חיינו הדתיים על שלושה יסודות: לימוד, עבודת אלוהים, ומעשים מתוך אהבה.¹⁰⁰ ואולם, להפריד בין שלושה יסודות אלה – זה בעינינו אסור; אין זה מן היושר להפריד בין תיאוריה למעשה, בין עבודת אלוהים לאהבת-אדם. בהפרדה הזאת יש שקר. לכן, גם אילו היינו מודים שבתורת הנצרות שלכם יש אמת ושעבודת אלוהים שלכם היא נכונה, עדיין כשאנו רואים שחייכם ועסקיכם אינם נשלטים על-ידי חוקי האהבה והאמת של אלוהים ואדם, דתכם נחשבת בעינינו חסרת-אונים ואין אנו משתוקקים להשתייך לה.

אילו גם היינו אנו, היהודים, יכולים להבין את מהות הנצרות, לא היינו רוצים בעד כל הון שבעולם לסגל לעצמנו את יחסכם לדת כאל איזו שהיא אמת מופשטת ותלושה. לדעתנו האמת אינה יכולה להיות תלושה, אינה יכולה להיות מופרדת מהחיים המעשיים. אנו עם החוק, ועצם האמת היא בשבילנו לא רק רעיון שכלי אלא חוק חיים. ולדעתכם, להפך, האמת שייכת לעצמה והחיים המעשיים לעצמם. לא רק הממשות היוםיומית שלכם אינה מגשימה את האידיאל הדתי שלכם (מה שאפילו אי אפשר לדרוש), אלא אינכם מתביישים שעצם החוק של חייכם, למשל, בתחום הפוליטיקה או הכלכלה החברתית, סותר באופן ישיר את העיקרון הדתי שלכם. אצלכם אנשים בעלי דעות שונות ביותר מסכימים שתביעות דתיות-מוסריות הן חסרות כל משמעות בתחום הפוליטיקה והכלכלה החברתית, שכאן יש לתפור הכול לא באהבת אדם ובאמת העלינה אלא רק על פי האינטרס האנוכי של לאומיות כזו או אחרת של שכבה חברתית כזו או אחרת. ככה זה, ככה זה צריך להיות, לדעתכם. האידיאל הדתי שלכם הוא ביטוי של

¹⁰⁰ על שלושה דברים העולם עומד: על התורה, ועל העבודה, ועל גמילות חסדים (פרקי

אבות א ע"ב).

קדושה עליונה, אך החוק של חייכם הינו ונשאר חוק של חוק ואי-אמת. אתם משוכנעים שהאידיאלי אינו יכול להיות מעשי, והמעשי לא יכול להיות אידיאלי. ואילו אנו, היהודים, ככל שניפול לתחתיות, לא נסכים להכחשה כה עקרונית של החיים האמיתיים ושל האמת החיה, למוסר כפול ולסתירה בין רעיונות ומעשים, לחוסר-האונים הנצחי של האמת, לחוסר הצדק הנצחי של הכוח.

אחת מן השתיים: או שדתכם אינה ניתנת להגשמה במציאות, ואז, כלומר, היא רק פנטזיה שרירותית וריקה; או שהיא ניתנת להגשמה, כלומר, אתם רק מתוך רצונכם הרע אינכם מגשימים אותה; במקרה כזה לפני שתקראו אליכם אחרים, חזרו בתשובה ותקנו את עצמכם. לימוד למלא את הברית החדשה שלכם כפי שאנו ממלאים את הברית הישנה שלנו, ואז נבוא אליכם ונתאחד אתכם. אבל עכשיו, גם אילו רצינו לבוא אליכם, אין אנו יכולים, שכן איננו יודעים למי מכם לבוא. ממלכתכם התפלגה בתוך עצמה, ואין תמימות דעים ונפש ביניכם. הראו לנו את אותה נצרות מאוחדת ואוניברסאלית שתוציא מאתנו את כבלי ההתבדלות הלאומית".

נאום כזה או בדומה לו יכול היה לשאת באוזנינו על יהודי דתי. ואף אחת מטענותינו נגד מסקנותיו לא הייתה בעלת כוח שכנוע, כל עוד מסקנתו המעשית נשארת בלתי ניתנת להפרכה. למעשה, אין אנו יכולים לחשוב על איחוד היהדות עם העולם הנוצרי, כל עוד עולם זה עצמו מפולג בתוך עצמו; אין אנו יכולים לחכות שהיהודים יקריבו למעננו את ייחודם הלאומי, כאשר בינינו עצמנו העוינות הלאומית גברה על האחדות האוניברסאלית; אין לנו זכות לדרוש שהיהודים הדתיים יעזבו את חלומם על ממלכת המשיח לעתיד לבוא, כאשר אנו איננו יכולים לתת להם ממלכה אמיתית של המשיח; אין אנו יכולים, לבסוף, לשכנע את היהודים שהם יאמינו בנצרות כאשר אמונתנו שלנו בה היא כה גרועה. אלה מאתנו החושבים שהנצרות לא תשיג לעולם אחדות בתוך עצמה ואף פעם לא תשלוט על חיינו, מודים בכך בחוסר האונים של דתם, ואין להם מה לענות ליהודים.

היהדות ששמרה על ייחודה הדתי-לאומי הודות לתלמוד עדין לא איבדה את משמעות קיומה. היא ניצבת עד עצם היום הזה כתוכחה חיה מול העולם הנוצרי. היא אינה מתווכחת אתנו על אמיתות מופשטות, אלא מפנה אותנו לתביעות האמת והצדק: או לפנות עורף לנצרות או לגשת בנחישות להגשמתה בחיים. אסוננו אינו בפעולתו המיותרת של התלמוד אלא בפעולה הבלתי-מספקת של הברית החדשה. בנו עצמנו ולא ביהודים הפתרון המבוקש של השאלה היהודית. להכריח את היהודים לפנות עורף לחוקי התלמוד – זאת לא נוכל, אך להפעיל את המורשת של הברית החדשה כלפי היהדות זה תמיד בכוחנו. אחת מן השתיים: או שהיהודים אינם אויבינו, ואז גם השאלה היהודים אינה קיימת כלל, או שהם אויבינו, ובמקרה כזה להתייחס אליהם ברוח האהבה והשלום – זהו הפתרון הנוצרי היחיד של השאלה היהודית.